

*Тетяна Іванівна Тарахонич,
старший науковий співробітник
відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук*

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ У ПРОЦЕСІ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ЦІННІСНІ АСПЕКТИ

Реалії сьогодення вимагають модернізації українського суспільства, формування якісно нових суспільних відносин. Система суспільних відносин — це одна зі складових суспільства як різновиду соціальної системи, що визначає характер її існування та діяльності. Цю сукупність відносин слід розглядати як стійкі, типово необхідні, нормативно упорядковані соціальні зв'язки у вигляді соціальної дії, яка виявляє залежність та об'єднання людей, соціальних груп відповідно до їх спільних потреб, інтересів, цілей тощо [1, с. 11].

Суспільні відносини складаються як між окремими людьми, суб'єктами різної статі, так і між формальними та неформальними осередками соціуму: сім'ями, громадськими об'єднаннями, трудовими колективами, товариствами, партіями, рухами тощо. Взаємодіючи між собою, члени суспільства беруть на себе певні зобов'язання щодо суспільства, держави, один одного, що обумовлені обсягом їх прав та обов'язків, їх потребами та інтересами.

Процеси модернізації потребують удосконалення, вимагають змін не лише в суспільстві, а й у процесі реформування державних інституцій, правових форм діяльності держави, правової політики, системних змін у сфері права.

Проблема правового регулювання, цінностей у праві не є новою в юридичній літературі. У системі цінностей, які склалися історично в суспільстві та державі, Конституція України визнає людину найвищою соціальною цінністю. Поряд із цим ціннісний аспект у правовому регулюванні достатньою мірою не розглядався у юридичній літературі, що зумовило актуальність цієї статті.

Деякі аспекти цієї проблеми були відображені у працях вітчизняних і зарубіжних учених, а саме: С. Алексєєва, С. Бобровник, А. Бобильова, О. Вітченко, В. Гоймана, В. Горшенєва, Ю. Гревцова, О. Зайчука, В. Казимирчука, В. Кудрявцева, Ю. Кривицького, С. Лисенкова, М. Матузова, О. Малько, О. Мельник, Н. Оніщенко, А. Полякова, П. Рабіновича, В. Сирих, О. Скакун, В. Селіванова, В. Шабаліна, К. Шундікова, Ю. Шемшученка, Л. Явича та ін.

Метою цієї статті є з'ясування теоретичних основ розуміння сутності правового регулювання та його ціннісних аспектів.

У суспільстві формуються певні цінності, що пов'язані з його ідеалом, вони відіграють роль критеріїв вибору серед альтернативних способів дії та мають політичну, ідеологічну, економічну, моральну, етичну та інші складові [2, с. 305].

В аксіології під цінністю розуміють здатність речей та явищ оточуючого світу впливати на суб'єктів таким чином, що вони сприймалися як блага, які спонукають прагнути їх та володіти ними. Цінність також розглядається як загальні принципи мотивованої діяльності, зважаючи на які суб'єкти надають тим чи іншим об'єктам практичного значення, спонукають їх діяти відповідним чином [3, с. 328]. Цінність — це взаємозв'язок, який існує між предметами (матеріальними чи духовними, природними чи суспільними) та людиною з точки зору їх значення для неї [4, с. 25].

Вивчення цінностей права, правового регулювання — це предмет дослідження юридичної аксіології як науки, спрямованої на аналіз різних фактів, явищ, відносин і визначення їх ціннісного значення. У вивченні цінностей у правовому регулюванні аксіологічному підходу приділяється особливе значення, оскільки він зорієнтований на вивчення сутнісної характеристики

права, ідеї права загалом і такого поняття, як правове регулювання зокрема, створення ідеальних моделей юридичних конструкцій. Важливе місце у вивченні права, правового регулювання аксіологічна методологія відводить ідейно-духовним складовим, його ціннісним аспектам.

В. Малахов виокремлює три самостійні рівні аксіологічної методології, а саме: метафізичний (філософський), що пов'язаний з абсолютними цінностями як змістовною основою суспільної свідомості в різних формах (у тому числі, і в правовій); психолого-антропологічний, що ґрунтується на інтерпретації реальності в контексті потреб, інтересів, користі тощо; оціночний, що характеризує як предметність (елементи реальності) в її зв'язку із потребами, так і предметність та діяльність в їх зв'язку із ціннісним рівнем правосвідомості [5, с. 43]. Психолого-антропологічний та оціночний рівні аксіологічної методології мають місце у процесі аналізу ціннісної природи правового регулювання і права, також використовуються з метою аналізу функціонального аспекту правового регулювання, його сутнісних властивостей, мотивації, результативності та ефективності.

Таким чином, цінність правового регулювання — це його здатність використовувати різноманітні засоби з метою впорядкування суспільних відносин для задоволення справедливих, прогресивних інтересів суспільства, держави та потреб окремої особи, забезпечення режиму законності і формування правового порядку в державі.

Система цінностей та цілі в правовому регулюванні перебувають у тісному взаємозв'язку. Цілі мають змістовне наповнення і ціннісний обсяг. Цілі правового регулювання стосуються не тільки окремих суб'єктів, а й забезпечують закріплення і стимулювання розвитку суспільних відносин, створюють умови для виникнення нових суспільних відносин, запобігають виникненню суспільно шкідливих відносин.

Досягнення цілей правового регулювання здійснюється за допомогою певних засобів, що є відповідним інструментарієм юридичного впливу на поведінку суб'єктів. У юридичній літературі виокремлюють нормативні та ненормативні соціальні регулятори.

Серед ненормативних регуляторів суспільних відносин А. Венгеров виокремлює, поряд із правовими, ціннісні регулятори як самостійний різновид засобів регулятивного впливу, історично сформовану систему соціальних цінностей, соціально-психологічних установок, стереотипів, штампів. Вчений зазначає, що ціннісний регулятор здійснює глибокий вплив на учасників суспільних відносин певною системою цінностей, що сформувалися історично на синергетичній основі (наприклад: принцип таліона, «кровної помсти», принцип взаємодопомоги, поваги до людської особистості, гідності людини, індивідуалізм у ліберальних суспільствах, колективізм у суспільствах розподільчого типу, соціалістичних, приватна власність, національна гордість, аскетизм, чи, навпаки, гедонізм тощо — це цінності, що створюють найбільш глибокий, найбільш стійкий, стабільний регулятивний пласт [6, с. 301]).

З точки зору лібертарно-юридичної аксіології, фундатором якої є В. Нерсисянц, цінностями людського буття є рівність, свобода, справедливість. Як зазначає вчений, право з точки зору цієї теорії є цінністю та ціллю для закону (позитивного права) та держави. Ціль і цінність права як даного щодо закону (позитивного права) та держави, можна сформулювати у вигляді такого ціннісно-правового імперативу: закон (позитивне право) і держава повинні бути правовими [7, с. 79–80]. Право є нормативно-ціннісною системою, що має регулятивну та оціночно-орієнтаційну складову. Правовий закон є однією з позитивних форм прояву права, нормативним регулятором суспільних відносин і повинен відповідати певним критеріям. Питання виокремлення критеріїв правового закону тривалий час обмірковується в юридичній літературі. На нашу думку, він повинен бути ефективним регулятором суспільних відносин, в якому забезпечено баланс та узгодженість інтересів суспільства, держави й особи.

Нинішній етап демократичної трансформації суспільних, серед них юридичних, відносин в Україні передбачає не відмову, не відмежування від перевірених історичним часом загальнолюдських соціальних цінностей, зокрема ідей права і закону, право- і законотворення тощо, а й вимагає їхнього наповнення новим змістом [8, с. 7]. Цінностям, що сформувалися у суспільстві та набули відображення у праві, характерні системні властивості, вони є мірилом поведінки суб'єктів.

У науковій літературі розрізняють ейдетичні та соціокультурні правові цінності. Ейдетичні правові цінності — це цінності самого права, вони безпосередньо з ним пов'язані, не залежать від

його конкретно історичного втілення, від цілей самого законодавця. Вони відповідають певним умовам життєдіяльності суспільства і набувають конкретної соціокультурної інтерпретації, мають інтелектуальне та емоційне значення. Соціокультурні цінності мають міжособистісний, комунікативний характер, що обумовлено комунікативною природою самого права [3, с. 336].

Суб'єктивно-ціннісний підхід до права, правового регулювання відображений у двох підходах.

Представники першого підходу (П. Недбайло) характеризують цінність права як управлінську категорію, оскільки основним його призначенням є регулювання суспільних відносин шляхом встановлення прав та обов'язків суб'єктів.

Представники другого (О. Малько, М. Матузов, О. Скакун) — характеризують цінність права як багатоаспектну категорію, що має не лише суспільну, а й суто ґносеологічну цінність.

Як зазначає О. Скакун, під цінністю права розуміють його здатність бути ціллю та засобом задоволення науково-обґрунтованих, соціально справедливих загальнолюдських потреб та інтересів громадян та їх об'єднань [9, с. 246].

Слід погодитися з думкою М. Матузова та О. Малько, що цінність права насамперед проявляється у такому: право виступає засобом регулювання суспільних відносин, захисту існуючого суспільного устрою, оновлення суспільства, фактором його прогресу, вирішення глобальних проблем сучасності, визначення міри свободи людини в суспільстві, фіксуючи масштаб та межі цієї свободи, утвердження моральних основ суспільного життя, інструментом виховання населення і формування цивілізованої правової культури [10, с. 143].

Узагальнюючи сказане, слід наголосити, що соціальна цінність права, правового регулювання є їх здатністю бути засобом забезпечення тих потреб та інтересів громадян та їх об'єднань, які набувають характеру загальнолюдських, соціально-справедливих і науково-обґрунтованих.

Соціальна цінність правового регулювання проявляється у тому, що за допомогою різноманітних засобів регулятивного впливу впорядковуються ті відносини, в яких зацікавлені як окремі індивіди, так і суспільство та держава загалом на певному історичному етапі розвитку, забезпечується правопорядок і режим законності в суспільстві та державі шляхом узгодження специфічних інтересів суб'єктів, їх загальної, групової та індивідуальної волі, що сприяє демократичним змінам у суспільстві, будучи джерелом його оновлення. Окрім соціальної цінності права в юридичній літературі [11, с. 277] визначають інші прояви цінності права, а саме: право має інструментальну цінність (надає суспільству рис упорядкованості, цивілізованості, забезпечує функціонування різноманітних соціальних інститутів); право є масштабом свободи особи в суспільстві, воно визначає міру цієї свободи; право є виразником ідеї справедливості, рівності, взаємності прав та обов'язків (моральна цінність права); право має гуманістичну цінність, про що свідчить закріплення основних прав та обов'язків конституційно, гарантованість й охорона їх різними засобами захисту з боку держави; право є факторами прогресу, джерелом оновлення суспільства (історична цінність); право є засобом досягнення соціального миру та злагоди, зняття напруги в суспільстві.

Таким чином, аналіз суб'єктивно-ціннісного підходу в праві дає можливість зробити висновок, що цінність права — це така категорія, яка потребує оновлення, збагачення, конкретизації в нових історичних умовах.

На думку С. Алексєєва, право стосується не лише суб'єктивної сторони нашого життя, а є одночасно об'єктивною реальністю, тобто такою реальністю, яка в кожен конкретний момент існує та діє як явище нашого буття, дещо узагальнене та зовнішнє для кожної людини та всіх соціальних інститутів і в узагальненому вигляді для суспільства загалом [12, с. 191]. Зазначене свідчить, що право має ціннісний і регулятивний компонент. Ціннісний — відображає суб'єктивну сторону права, а регулятивний — його об'єктивну сторону.

Цінностям характерні такі особливості, які розподіляються на дві групи: по-перше, цінності за ступенем їх суспільної значущості, залежно від ієрархічної структури, поділяються на цінності більш високого та менш високого порядку, більше чи менше значущі; по-друге, взаємозв'язок між цими цінностями може бути гармонійним, взаємно підкріпленим чи нейтральним навіть антагоністичним і взаємовиключним [2, с. 305]. Слід погодитися з думкою вчених, що цінності більш високого порядку є ідеалом для суспільства, менш високого порядку ввійшли у звичку та сприймаються як зрозумілі, традиційне. Цінності реалізуються у поведінці суб'єктів та мають

соціальний характер. Цінності, які мають стабільний, довготривалий характер, можуть бути закріплені в праві.

Нинішній стан демократичної трансформації суспільних відносин, серед них юридичних, передбачає не відмову, не відмежування від перевірених часом загальнолюдських цінностей, зокрема ідей права і закону, а наповнення їх новим змістом. Уявленню про природу права і закону заважають залишки однобічного підходу до розуміння права як лише юридичного, позитивного права як результату діяльності держави, її органів, зведення його сутності й змісту в найкращому випадку до закону. Сучасне розуміння поняття права не повинне вести як до заперечення нормативного характеру права, так і до розуміння його лише як юридичного аспекту права або закону — однієї з форм цього аспекту. Розуміння права не має підстав для жорсткого протиставлення закону і права. Навпаки, воно вимагає визначення закону в правовому вимірі [8, с. 7–8].

Цінності мають системний характер і пов'язані також із такими категоріями, як «права людини», «потреби», «інтереси», «можливості».

С. Бобровник зазначає, що права людини є засобом відображення не потенційних, а реальних можливостей індивіда, закріплених у законодавчих актах держави, що вказує на суб'єктивний характер цих прав. Структуру суб'єктивного права становлять: можливості поведінки у межах свободи, яка встановлена нормою права; можливості користуватися наданим благом з метою реалізації закріплених правом суб'єктивних інтересів; можливості вимагати виконання обов'язку іншими суб'єктами права як гарантії дієвості права; можливості звертатися до суду за захистом порушеного права як гарантії поновлення порушеного права та покарання винних у порушенні прав інших суб'єктів [13, с. 89].

П. Рабінович [14, с. 16], поділяючи існуючу в юридичній літературі точку зору про те, що основні права — це певні можливості людини, наголошує, що вони потрібні для її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, які об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути загальними та рівними для всіх людей.

Ця думка є слушною, оскільки поняття прав і свобод людини відображають певні можливості, обумовлені рівнем розвитку суспільства, конкретно-історичними умовами його функціонування, ступенем зрілості та стійкості суспільних відносин. Відмінності, що існують між правами і свободами, досить відносні, вони обумовлені умовами їх здійснення та забезпечення. Реалізація прав суб'єктів забезпечується сукупністю юридичних засобів, які становлять поняття механізму реалізації. Важливим моментом щодо здійснення свобод є необхідність забезпечення цих можливостей з боку інших суб'єктів та їх захист з боку держави.

Права і свободи людини мають певні межі, тому слід пам'ятати, що свобода однієї людини закінчується там, де починається свобода іншої. Міра свободи має бути чітко регламентована, легітимована й однозначно визначена [15, с. 61].

Таке розуміння прав людини дає можливість виокремити властивості, їм притаманні: по-перше, вони є певними свободами людини, тобто її можливостями діяти певним чином або ж утримуватися від певних вчинків для того, щоб забезпечувати собі нормальне існування, розвиток, задоволення тих потреб, що сформувалися; по-друге, зміст і обсяг можливостей людини залежать передусім від можливостей усього суспільства, що свідчить про соціальний характер цього явища; по-третє, ці можливості за своїми основними вихідними показниками мають бути рівні, однакові в усіх людей, за таких умов вони набуватимуть характеру справедливих; по-четверте, вони не повинні відчувуватися, відбиратися або обмежуватися, не можуть бути предметом «дарування» з боку держави, певної організації чи особи.

На зміст і обсяг (межі) прав людини впливають також певні соціальні фактори, серед яких: інтереси (потреби) людини, справедливо збалансовані з інтересами (потребами) суспільства; мораль, що домінує у відповідному суспільстві в певний час; мета певного права людини та відповідність (домірність) їй правореалізаційної, правозабезпечувальної та правообмежувальної діяльності держави [16, с. 115].

Будь-яка людина для забезпечення свого існування і розвитку, для того щоб стати особистістю, повинна мати певні можливості для власної свідомої діяльності, для самоутвердження, а їх сукупність характеризує той чи інший стан свободи, який слугує найбільш загальною передумовою задоволення потреб та інтересів кожного біосоціального індивіда [17, с. 17–18].

Певна сукупність цих можливостей характеризує стан свободи людини, яка є передумовою реалізації її інтересів. У філософській літературі зазначається, що інтереси — це властиве людині відношення, що виражає позитивну чи негативну спрямованість її активності, діяльності, історичної творчості та пошук, вибір, шляхів, засобів, способів, норм, соціальних інститутів, здатних задовольняти людські потреби [18, с. 246].

У межах суспільства свобода кожної окремої людини залежить, по-перше, від рівня свободи, досягнутого суспільством загалом, по-друге, від її особистої, індивідуальної участі в суспільній свободі, мірою якої є порівняння зі ступенем свободи іншої людини. Тим самим можливості (свободи) суспільства загалом розподіляються між окремими його індивідами [19, с. 101].

Регулювання включає не тільки встановлення меж поведінки суб'єктів, міру свободи, а й гарантії здійснення прав і свобод. Серед сукупності гарантій реалізації прав і свобод важливе місце відводиться саме юридичним гарантіям як державно-правовим засобам, які забезпечують здійснення та охорону прав, свобод та обов'язків людини і громадянина [20, с. 29].

Узагальнюючи сказане, слід наголосити на тому, що: правове регулювання має ціннісну природу, оскільки спрямоване на впорядкування суспільних відносин; цінності мають соціальний характер та різні форми їх прояву (правові, політичні, релігійні, моральні, етичні тощо); їм властивий системний, ієрархічний характер. Ієрархія правових цінностей не має постійного характеру, вона змінюється залежно від потреб та інтересів суспільства.

Список використаних джерел

1. Селіванов В. Правова природа регулювання суспільних відносин / В. Селіванов, Н. Діденко // Право України. — 2000. — № 10.
2. Яковлев А. М. Социальная структура общества и право : учеб. пособие / А. М. Яковлев. — М. : Норма, 2013. — 368 с.
3. Поляков А. В. Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода : курс лекций / А. В. Поляков. — СПб. : Издательский дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2004.
4. Неновски Н. Право и ценности / Н. Неновски ; вступ ст. и пер. В. М. Сафронова ; под ред. В. Д Зорькина — М. : Прогрес, 1987. — 248 с.
5. Малахов В. П. Методологические и мировоззренческие проблемы современной юридической теории / В. П. Малахов, Н. Д. Эриашвили. — М. : ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2011. — 431 с.
6. Венгеров А. Б. Теория государства и права : учеб. для юрид. вузов / А. Б. Венгеров. — 3-е изд. — М. : Юриспруденция, 1999. — 528 с.
7. Нерсисянц В. С. Общая теория права и государства : учеб. / В. С. Нерсисянц. — М. : Норма : ИНФА-М, 2012. — 560 с.
8. Селіванов В. Нетотожність права і закону (методологічний аспект) / В. Селіванов // Право України. — 2005. — № 5. — С. 7–11.
9. Скакун О. Ф. Теория государства и права / О. Ф. Скакун. — Харьков : Консум, 2000.
10. Матузов Н. И. Теория государства и права : учебник / Н. И. Матузов, А. В. Малько. — М. : Юристъ, 2001. — 512 с.
11. Теория государства и права: учебник / под ред. В. Я. Кикотя, В. В. Лазарева. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Форум: ИНФА-М, 2008. — 624 с.
12. Алексеев С. С. Линия права / С. С. Алексеев. — М. : Статут, 2006. — 461 с.
13. Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К. : Юрінком Інтер, 2006.
14. Рабінович П. М. Основні права людини: поняття, класифікації, тенденції / П. М. Рабінович // Український часопис прав людини. — 1995. — № 1.
15. Філик Н. Громадянське суспільство та проблема захисту прав людини / Н. Філик // Підприємництво, господарство і право. — 2003. — № 8.
16. Рабінович П. М. Європейські стандарти прав людини: онтологічні, гносеологічні та праксеологічні аспекти / П. М. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. — 2003. — № 2 (33) — 3 (34).
17. Рабинович П. М. Социалистическое право и личность / П. М. Рабинович, Н. В. Витрук // Правоведение. — 1970. — № 3. — С. 17–18.
18. Філософський енциклопедичний словник / редкол.: В. І. Шинкарук, Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов та ін. — К. : Абрис, 2002.

19. Рабинович П. М. Социалистическое право как ценность / П. М. Рабинович. — Одесса : Юридична література, 2006.
20. Князев В. Конституційні гарантії прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні / В. Князев // Право України. — 1998. — № 11.

Тарахонич Т. І. Правове регулювання у процесі модернізації українського суспільства: ціннісні аспекти

У статті розглядаються ціннісні аспекти правового регулювання у процесі модернізації українського суспільства. На загальнотеоретичному та методологічному рівнях виокремлено та охарактеризовано поняття цінностей та їх особливостей. У вивченні цінностей у правовому регулюванні аксіологічному підході приділяється особливе значення. Цей підхід зорієнтований на вивчення сутнісної характеристики права, ідеї права загалом і такого поняття, як правове регулювання зокрема.

Ключові слова: регулювання, правове регулювання, цінність, цінність у праві, цінність у правовому регулюванні.

Тарахонич Т. И. Правовое регулирование в процессе модернизации украинского общества: ценностные аспекты

В статье рассматриваются ценностные аспекты правового регулирования в процессе модернизации украинского общества. На общетеоретическом и методологическом уровнях выделена и дана характеристика понятия ценностей и их особенностей. В изучении ценностей в правовом регулировании аксиологическому подходу надано особое значение. Данный подход сориентирован на изучение сущностных характеристик права, идеи права в общем и такого понятия, как правовое регулирование в частности.

Ключевые слова: регулирование, правовое регулирование, ценность, ценность в праве, ценность в правовом регулировании.

Tarahonich T. Legal regulation in the process of modernization of Ukrainian society: axiological aspect

The axiological aspects of legal regulation in the process of modernization of Ukrainian society are discussed in this article. Values and its specific features are characterized and defined on general theoretical and methodological levels. Author pays special attention to axiological approach during observation of values in the process of legal regulation. This approach is oriented to studying of essential characteristics of law, idea of law in general and legal regulation in particular.

Key words: regulation, legal regulation, value, value in the law, value in the legal regulation.